

עדוּתָהּ של רִישְׁרָדָה בֵּינֶר – קֶלְרָה טִילְמַן

נולדתי בפולין, בעיר בוריסלב, ב- 1.6.1930 בת בכורה ליעקב ורוזיה טילמן. אני ואחי מקס, הקטן ממנו בשנתיים, גדלנו בבית חם, מוגנים ומטופלים היטב על ידי ההורים, הסבתות, הדודים והדודות הרבים – באושר מוחלט.

בפרוץ מלחמת העולם השנייה, הייתי בת תשע. פולין חולקה אז בין הגרמנים והרוסים. אנחנו היינו בחלק הרוסי ובשבילנו הילדים, לא השתנה שום דבר, עד לשנת 1941 כשהגרמנים כבשו את עירנו.

אבי התנגד למשטר הקומוניסטי והאמין בתרבות הגרמנית. הוא העדיף להישאר עם הגרמנים ולא לברוח לרוסיה. היו כבר שמועות על הנעשה תחת כיבוש הגרמני, אך אלה שהכירו את הגרמנים מקודם חשבו שזה השמצות מוגזמות של הפליטים. הגישה הזאת חתמה את גורלו של אבי ואת גורלנו.

היה זה בקיץ, תחילת חודש יולי, הגרמנים נכנסו לבורסלב והחיים שלנו השתנו לגמרי. שלושה ימים אחרי כניסת הגרמנים לעיר, פרץ הפוגרום הראשון. ההמון האוקראיני והפולני פרץ לבתים יהודים, עם אלות ואבנים, רצח ובזה את הבתים במשך שלושה ימים. אנחנו ישבנו עם אמא בביתנו שהיה בשטח המנסרה, מפוחדים ומלאים חרדה לגורלו של אבא שהסתתר בין ערימות בלי עץ וקרשים.

ביום שני של הפוגרום שמענו צעקות על יד הבית כשהצעקות השתתקו יצאו לראות מה קרה בחוץ, על יד הבית שכב דודי איזיו, אחיה הגדול של אמא. הוא שכב בשלולית דם שנזל מראשו. המראה היה נורא. היינו בטוחים שהוא מת ופרצנו בבכי. אמא נצמדה לגופתו. ואז הוא פתח את עינו ואמר בלחש: תעזבו אותי לשכב, שיחשבו שאני מת. כשיחשיך אני אברח. באותו הרגע תפס אותי רגש מוזר ועשיתי מעשה לא מובן לי עד היום הזה. על צווארי היה תליון, מזוזה קטנה מכסף שקיבלתי מידיד אבי, דוניו שיף, בתחילת שנת 1939, כשהוא חזר מביקורו אצל קרובים בפלסטינה. התליון היה עבודה בצלאל יפה מאד. באותו רגע הורדתי את התליון מצווארי ומסרתי לדודי. אמרתי לו: "קח זה ישמור עליך!". דודי החזיק בו לאורך כל המלחמה והאמין שהוא שמר עליו. אחרי המלחמה ביקשתי שיחזיר לי את התליון. הוא החזיר לי ללא רצון, ואחרי כמה ימים ספורים איבדתי אותו בקולנוע. דודי לא סלח לי על כך והזכיר לי את האובדן פעמים רבות.

למחרת בבוקר, בא אחד הפועלים וסיפר שתפסו את אבא. רצנו למשטח הקדמי של המנסרה ואז ראיתי את אבא בפעם אחרונה, מובל ומוכה באלות על ידי שני פועלים של המנסרה, אוקראיני ופולני, מאוחדים בתאוות רצח. אחרי זמן מה הודיע לנו אותו הפועל שאבא נרצח.

אמי אספה אותנו והלכנו לסבתא שגרה בקצה השני של המנסרה. כשנגמר הפוגרום חזרנו הביתה. המראה שהיה לפני היה מחריד. הדלתות היו פתוחות, בתוך הבית בלאגן נורא. כל הארונות היו פתוחים וריקים, איזה ריקנות צועקת שלא ניתן לתאר. רק שני מעילי פרווה של הורי נשארו תלויים בארון הבגדים בצורה מפחידה ומאימת כמו שני דמויות המסמלות את התקופה שתבוא.

באותו הרגע לא חשתי עוד את המוות של אבא. כנראה לא הייתי מסוגלת אז לחוש בכלל מה זה מוות. אבל במראה של הארונות הפעורים היה מוחשי מאד. מראה שלא ניתן לשכוח אפילו דרך הפרספקטיבה של כל הזוועות שעברו עלי בהמשך. הפוגרום נגמר והאנשים יצאו לעשות ספירת מלאי. בעיר שלנו נרצחו 120 איש. קברו אותם בקברים 5 איש ביחד. אבי נקבר עם עוד שני אנשים, גבר ואישה ששמם אינני זוכרת. אמי לא הרשתה לנו לראות את גופתו הבזויה של אבא. באותם הימים, הגיעה אלינו ידיעה, דרך אחד הפועלים, שסבתא, אימו של אבא נרצחה בכפר מגוריה לסטובקי. הוא סיפר שההמון אסף את כל היהודים שבכפר לאסם ושרף אותם חיים ביחד עם סבתא נשרפו בת דודה שלי סידיה, בת אחותו המנוחה של אבא, אבא שלה עם אישתו השניה ושני ילדיהם. באותו הצורה ניספו הקרובים של אבי שגרו בכפר הסמוך קרופבניק וכל זה היתה רק התחלה. שבוע ימים של שליטת הגרמנים.

השלב הבא היה גרוש מהבית. נדרשנו תוך 48 שעות לעזוב את השטח של המנסרה. הסבתא עם דודתי הצעירה הניה ודוד לאון שגר אצלה אחרי גירושין מאשתו, עברו לגור אצל דוד יזו, עבורנו אמא הצליחה להשיג דירה – חדר אחד באותה החצר. עזבנו את הבית היפה והמטופח שלנו ועברנו לגור בכרך שכל הרהוט שלו היתה מיטה, ספה וארון. חוץ מזה שולחן עם שני שרפרפים ואיזשהו ארון מטבח קטנצ'יק. בכדי לפתוח את הארון היה צריך להזיז את הספה קדימה ואז לא היה מעבר בין תנור בישול לשולחן, אבל זה עדיין היה ארמון וזה היה שלנו.

בזמן הזה, הגרמנים אירגנו יודנרט (ועד היהודים) שבראשו עמד מכר טוב של אבי ד"ר הרץ, ואורדננגסדינסט (משטרה יהודית) שהיו צריכים לנהל את החיים של הקהילה. הפעולה הראשונה שלהם היתה לפי דרישה של הגרמנים, השגת רשימות של אנשים. זקנים וחולים שאחרי זמן מה באקציה (פעולה) הוציאו אותם מהבתים והובילו אותם לשדה מאחורי בית מטבחיים העירוני וירו בהם לתוך קבר אחים שחפרו לעצמם. לא כולם מתו במהירות, האדמה זזה עוד שעות רבות אחרי שהקבר כוסה.

התקרבו החורף ונעשה קר. לא היו לנו בגדים חמים כי אלה נשדדו. בהתחלה אחד הפועלים של המנסרה החזיר לאמי מעיל של אחי שכביכול מצא אותו בין בולי עץ. עבורי ידידה של הורי תפרה מעיל מאיזה שהוא סמרטוט. ואמא נתעשרה בבגדים של הדודות. גרוע מזה – לא היה אוכל. נמכרו התכשיטים המעטים שהיו לנו. הטבעות של אבא ואפילו העגילים שלי. למזלנו הפועלים היו מביאים לפעמים מעט קרשים לחימום.

עוד בהתחלה, דרשו הגרמנים להחזיר את כל מקלטי הרדיו וכל הפרוות. אמי הסתירה את מעילי הפרווה שהשאירו השודדים, כנראה לפי הוראות הגרמנים ומכרה אותם לקראת החורף עבור כמה שקי קמח ותפוחי אדמה וזה איפשר לנו איכשהו לעבור את החורף. המצב של האוכלוסיה היהודית בעיר ובמיוחד של העניים היה נורא. הרעב והקור חיסלו ללא הרף. כל יום היו מוציאים עשרות גופות של אנשים שמתו מסיבות אלה. אנשים נפוחים מרעב הסתובבו בין הבתים והתחננו לפרוסת לחם או קליפה של תפוחי אדמה. ובין אלה היו גם אנשים אמידים מאד שנשדדו כמונו ונשאר ללא כלום.

בא אביב וגם הקמח ותפוחי אדמה עמדו להיגמר. היינו רעבים כל הזמן, אף על פי שלא היה יום שלא אכלנו "משהו". אני הסתדרתי הכי טוב. הייתי מבלה הרבה אצל הדודים. גם שם לא היו עודפי אוכל, אבל דודה כמיילדת היתה מקבלת תמורת עבודה מזון ותמיד הייתי מקבלת אצלם משהו לאכול.

אחי היה ביישן וניקשר מאד לאמא, ואמא השתדלה לא לבוא בזמן הארוחות. בזמנים אלה עזרו לנו מאד ההורים של יהודית סד, חיים ורוזיה רוט, וזה בצורה מאד עדינה ולא פוגעת. הם עסקו במסחר, זאת אומרת – היו מקבלים מאנשים כל מיני חפצים ומוכרים אותם לגויים תמורת מזון, עבור שרות זה היו מקבלים אחוז מסוים של התמורה. הם נהגו

לבקש מאמי שכביכול תעשה טובה ותמסור את הדברים לגוי מסויים והיו נותנים לה את הרווח של העסקה. חוץ מזה כל העסקאות האלה היו מבוצעות בשעות הצהריים, כדי לכבד את אחי ואת אמי בצלחת מרק.

אבל המצב נהיה כל פעם יותר קשה לאנשים לא היה כבר מה למכור והמחירים היו כל פעם יותר נמוכים.

בתקופה זו באה צרה נוספת – טיפוס. אלה שלא מתו מקור ומרעב מתו ממחלה. היתה שמועה שהגרמנים שתלו בין האוכלוסיה כינים עם חיידקי מ של המחלה. אבא פנה ליו"ר היודנרט דר' הרץ כאל ידיד ומישהו שהיה חייב איזה שהיא טובה לאבי וביקשה עצה ועזרה. הוא היה מאד אדיב ומאד מנוול. הוא הכניס אותנו לרשימות עזרה סוציאלית בידיעה ברורה שאלה הם הרשימות שישמשו את הגרמנים באקציה הקרובה. זמן קצר אחרי הביקור אצלו אמי חלתה בטיפוס. אני הייתי רק בת 11 ולא יכולתי לטפל באמא. אחותה הצעירה הניה עברה אלינו לטפל בה. בגלל חוסר מקום בחדר שלנו, אני עברתי לדודים. אחי לא היה מוכן לעזוב את אמא ונשאר איתם.

אחרי שאמא הבריאה מהמחלה הקשה, עם סיבוך של דלקת ריאות, אחי נדבק ממנה וחלה גם הוא. כל הזמן הזה אני הייתי אצל הדודים בכדי שלא להידבק במחלה. גם אחי הבריאה ותוך ימים ספורים היו צריכים לחטא את הבית ואז הייתי צריכה לחזור אבל לא הספקתי. החלה אקציה חדשה והגרמנים הלכו לפי רשימות של העזרה הסוציאלית.

היה לילה, אנחנו, הדודים ואני ועוד כמה שכנים, שכבנו על גג הבית וראינו איך מוציאים את אמי, את אחי ואת דודתי הניה מהבית. רציתי מאד להצטרף, אבל הגג שעליו שכבנו היה מפח וכל תנועה הרעישה נורא בלילה השקט הזה והיתה מסכנת את חייהם של אלה ששכבו על הגג. כשהגרמנים אמנם הלכו לפי רשימות אבל לקחו גם כל אחד המזדמן בדרכם. שמענו גם איך הוציאו מהבית את סבתא שסירבה לעלות על הגג. היא היתה מבוגרת מאד וגם לא הרגישה אז טוב.

אני לא זוכרת כמה אנשים לקחו בלילה הזה. הם לקחו אותם ליער בקירבת העיר וירו בהם. באותה השיטה, לבורות שחפרו לעצמם ומי יודע למי היה יותר טוב, לאלה שנהרגו או לאלה שנישארו כמו השכנים שלנו שהשאירו אותם בינתיים אבל לתינוקם ניפצו את הראש בעמוד חשמל לעיניהם. אם התינוק השתגעה ואחרי זמן קצר ירו בה ברחוב. גם כאן אני זוכרת רק את המקרה ולא שם של המשפחה, אני נשארת בחיים בינתיים ולא בכיתי אפילו. לא היו לי יותר דמעות.

יום אחד לא היה אוכל בבית דודתי ואנו הלכנו לכפר הסמוך לעירנו, במקום שהתגורר אחד מתלמידיו של דודי. ידענו ששם נקבל קצת מזון. כפי שציפינו קיבלנו קצת תפוחי אדמה וכמה תפוחי עץ והתחלנו ללכת בדרך הביתה. פתאום הופיעו לפנינו שני שוטרים גרמנים רכובים על סוסים. שכחתי לספר, שכבר בשבוע הראשון של הכיבוש, כל יהודי היה חייב לענווד סרט רחב עם מגן דוד על זרועו השמאלי. גם דודתי ואני ענדנו את הסרט, אלא שמגן דוד של דודתי היה אדום וזה סימל שירותי רפואה. לפי הסרטים האלה השוטרים הכירו מיד עם מי יש להם עסק. הם עצרו אותנו, שפכו את המצרכים והתחילו לחקור איפה היינו ומה עשינו.

דודתי הסבירה שהיתה אצל יולדת וממנה קיבלה המצרכים, שום דבר לא עזר, הם רצו לקחת אותנו למשטרה וכבר ראינו לפנינו את הסוף. ואז דודתי בפעם הראשונה הזכירה את מוצאה.

דודי יזיו שירת במלחמת העולם הראשונה בצבא האוסטרי בוניה. שם הכיר נערה תלמידת בית ספר למיילדות והתאהב בה. היא היתה נוצריה, אבל הסכימה להתגייר לפי דת הדין. הם התחתנו ובאו לגור בעיר הולדתו – בורסלב. כשהגרמנים כבשו את העיר,

היא קיבלה פתאום משלוח מוינה, מבן דודה שהיה לה איתו קשר, הוא הודיע לה שאחיה היחידי שהיה עדיין חי ממשפחתה, התאבד לפני גיוסו לצבא הגרמני ללא שום פרוש נוסף, אבל במשלוח היתה גם תעודת לידה שלה. ההבדל בין תעודת הלידה שהיתה בידה וזו שהתקבלה היה במשפט אחד שנוסף במקור. בתעודה החדשה לא היה כתוב "יצאה מכנסייה הקתולית".

במהרה הבנו מה היה הפרוש של המשלוח שלא ביקשה. אבל דודתי החליטה לא להשתמש בתעודה. היא טענה שאחרי עשרים וחמש שנות נשואים עם יהודי היא לא תעזוב אותו בגלל איזה שהוא מטורף שהגיע לשלטון הגרמני. ואז, כשעמדנו לפני שני השוטרים, המסתכלים עלינו בעליונות מגובה של סוסיהם, חסרי אונים ומלאים פחד, היא אמרה: "תראו, אם לא הייתי לפני 25 שנה מתחתנת עם יהודי, לא הייתי עכשיו עומדת כאן לפניכם". הם ביקשו תעודה והיא הראתה להם. אז הם עזבו אותנו והתרחקו צוחקים מהמראה של אישה וילדה האוספים את המצרכים מעפר הדרך.

זמן קצר אחרי זה הגרמנים ריכזו את היהודים בשני רובעים בשני קצוות של העיר. דודתי כמיילדת קיבלה תנאי לוקסוס – חדר ניפרד למשפחה. הרובעים לא היו עדיין סגורים הרמטית. כל הגברים שעבדו קיבלתו תוויות נוספות עם אות "R", המצביע על שימושם וחינויותם עבור הרייך השלישי.

ושבו בא החורף. חורף קשה של שנת 1942. ושוב אקציה שנמשכה עם הפסקות קצרות 4 שבועות. דודתי ואני ישבנו בכפור הזה, שלושה שבועות, מוסתרות באסם אצל תלמיד של דודי. אותו התלמיד שאצלו היינו מקבלים לפעמים קצת אוכל. ישבנו בין שיפולי חיטה וגרעיני החיטה היו המזון העיקרי שלנו. רק מאוחר בלילה אישתו היתה מביאה משהו חם לאכילה. אחרי שלושה שבועות, דודתי הוזמנה לילה אחד לדירתם וחזרה עם בכי מר. היא אמרה לי רק שאנחנו נעזוב בקרוב. האמת, מה שאמרו לה היא סיפרה לי רק אחרי שעזבנו. הם אמרו: שהם פוחדים להחזיק אותנו יותר. שהאחים שלו, המשרתים ביחידה האוקראינית של ה-S.S צריכים להגיע לחופשה והם תומכי היטלר נלהבים. שדודתי חיונית כמיילדת ולא יקרה לה דבר, אך אותי אין ברירה אלא למסור לגרמניים. היא התחננה לפנייהם שלא יעשו כלום לפני שיצרו קשר עם דודי. הם הבטיחו לה, אבל היא פחדה שהם לא יעמדו בהבטחתם וכל הלילה לא עצמה עין.

למחרת בצהריים, הגויה נכנסה לאסם ולחשה שדודי אמר שנחזור בלילה הביתה, לרובע, ששררה בה עדיין האקציה. בלילה יצאנו מן האסם. הגויים הכניסו אותנו הביתה. שם התחממנו קצת והתרחצנו בפעם ראשונה אחרי שלושה שבועות. קיבלנו גם מעט צידה לדרך ושתי יתדות שנוכל להעזר בהם בהליכה. אחרי שלושה שבועות של ישיבה בקושי עמדנו על הרגליים. בחוץ שררה סופת שלג עזה וזה היה מזלנו כי ברחובות לא נראתה נפש חיה. מרחק של 4 קילומטר עשינו במשך 4 שעות, אבל בסוף איך שהוא הגענו. בבית דודי הכין בינתיים מסתור מתחת לרצפה, פרוביזורי מאד אבל יותר טוב מכלום.

למחרת בבוקר, הדודים יצאו לעבודה ואני נשארתי לבד. בזמן שהיינו במסתור התגורר עם דודי בחור. הכרתי אותו, אמנם היום אינני זוכרת את שמו, דודי אמר לי שבמקרה שיבוא, אכניס אותו לבית. כשהוא צריך לקחת את חפציו שהשאיר בדירה. אחרי זמן מה, מישהו דפק בדלת, הסתכלתי מאחרי הוילון וראיתי דמות במעיל כפי שהיה לאותו הבחור. כבר רציתי לפתוח את הדלת, אבל נתקפתי באיזה הרגשה מוזרה מאד וחשבתי בליבי: אני לא אפתח. שיחזור כשהדודים יהיו בבית. לפתע שמעתי את קולו של השכן ממול – קימלהיים. בתו למדה איתי בבית הספר, אבל אז נלקחה כבר על ידי הגרמנים. הוא אמר: את מי אתה מחפש, ברונגרבר? עוד לא מספיק יהודים סחבת? אתה יודע שאלה יצאו לעבודה. אז שמעתי את השוטר היהודי ברונגרבר אומר: הם כן, אבל הילדה צריכה להיות בבית. ושוב קימלהיים ענה לו: הם לקחו אותה איתם, נבלה

שכמוך. לך מכאן רוצח עמך, גם יומך יגיע. הוא עזב את הדלת והתרחק ואז ראיתי שלשוטר ברונגרבר יש מעיל זהה למעילו של הבחור שהיה אמור לבוא, ושרק בדרך נס לא פתחתי לו את הדלת.

אחרי האקציה הזאת, הישוב היהודי בעיר היה כבר מדולל מאד.

כל המשפחה של אבי פרט לאחיו שעליו לא ידעתי שום דבר עד לשחרור, לא היתה בחיים. מכל המשפחה הרחבה של אמי נשארו הדודים שאיתם הייתי ודוד ליאון שהיה מופיע מדי פעם. כל הבני-דודים ומשפחותיהם כבר לא היו. בת דודתי נוסיה, בת של אחות הגדולה של אמא, היתה במחנה ע"י עיר הקרובה דרוהובץ. ומידי פעם לפעם היינו מקבלים הודעות ממנה עם בקשות עזרה. אך מי היה יכול לעזור, הרי לא ידענו לעזור לעצמנו. במקרה הטוב היינו משתדלים להעביר לה מנת לחם, שגם זה לא ידענו האומנם יגיע אליה.

ושבו הגיע אקציה חדשה. דודי איזיו ניהל אז נגריה בקופת חולים והסתיר אותנו באחד הבניינים של הקופה. ישבנו כבר כמה ימים בחדש ריק לגמרי ואזלו כל המצרכים. יום אחד הודיעו על הפסקה באקציה ואז שלחו אותי לקנות אוכל. שלחו אותי בגלל המראה שלי, ילדה עם עיניים כחולות, שתי צמות בלונדיות, דוברת פולנית טובה ללא מבטא יהודית, לא היתה נראית שונה מכל ילדה פולנית. הלכתי לשוק לקנות תפוחי אדמה. לא היה לנו שום סל אז קשרתי אותם באיזה שהוא סמרטוט כמו ילדת איכרים. אחרי כן נכנסתי לחנות פינתי בצומת הנקרא "הוגטקה" בשביל לקנות עוד כמה גרם שומן. כשנכנסתי לחנות, נבהלתי מאד. בתוכה היו שלושה בנים, גויים שלמדו איתי בכיתה. אחד מהם רומק סקיבה, היה שייך למשפחה גבוהה מאד. בכיתה ג' היה בגובה של המורה. התענוג הגדול שלו היה למשוך לי בצמות ובחורף להכניס לי שלג לתוך הצווארון. יום אחד שמתי לו רגל והוא התחלק אל השלג ונפל בכל אורכו ומאז פחדתי פחד מוות מנקמתו. השניים האחרים היו תאומים, ששמם איננו זוכרת. אבל הם ידעו בדיוק שאני יהודיה. אחרי רגע נכנס גם נער שהיה מביא עיתונים הביתה וגם הוא הכיר אותי היטב. עמדתי על יד הדלפק וביקשתי את הדרוש לי כשפתאום נכנס לחנות יהודי, בעל חנות ממתקים גדולה ברחוב הראשי בעיר. שמו היה אוברלנדר והכרתי אותו טוב. הוא ביקש 2 ק"ג תפוחי עץ, אבל לא הספיק לקבלם. אחריו נכנסו שני שוטרים אוקראינים ובמכות הוציאו אותנו מהחנות. באותו הרגע, ארבעת הבנים שהיו בחנות עשו מעגל מסביבי והתחילו לשוחח איתי כאילו שנפגשנו אתמול ומחר נפגש שוב בבית הספר. סיבבתי את הראש לכוון החלון וראיתי שבמרכז הצומת עומדת קבוצה של יהודים, מוקפת על ידי שוטרים אוקראינים וגרמנים ורק לחש של רומק סקיבה "תרגעי, את איתנו" מנע ממני מעשה שטות – כמו בריחה או יציאה מהחנות. קיבלתי מה שביקשתי, שילמתי, ויצאנו ביחד. הם ליווי אותי עד שהתרחקנו מהשוטרים והציעו ללוות אותי למקום המחבוא. אבל אני פחדתי לגלות להם איפה אני מצאת וביקשתי ללכת לבד והם הסכימו.

הבנתי שאני לא יכולה ללכת ברחובות והחלטתי לעבור דרך חצרות בין הבתים. מעבר לכביש היה אזור יהודי. במעבר שאליו פניתי עמדו שתי גויות, הן בכו ועשו סימנים למישהו מעבר לכביש. נעמדתי אחריהן והסתכלתי. בפתח הדלת עמדה בחורה יהודיה, צעירה ויפיפייה, והם סימנו לה שלא תצא מהבית. אני ידעתי שהרחוב ריק ברגע זה משוטרים והיא יכולה לעבור את הכביש ולברוח. נעמדתי מאחריהן ועשיתי סימנים הפוכים. אבל היא הכירה אותן ולא אותי ונכנסה הביתה. אני לא יודעת מה שמה ולא יודעת מה היה גורלה, אבל אני לא יכולה לשכוח את המקרה. היא היתה כל כך צעירה ויפה.

הגעתי בחזרה לקופת חולים ונכנסתי לנגריה. כולם נשמו לרווחה כשראו אותי כי ידעו כבר שאקציה התחילה מחדש, דודי לקח את המעיל שלי והעביר אותו לדודתי למחבוא. היא ישבה שם בבכי מר ולא יכלה לסלוח לעצמה ששלחה אותי לקניות ברדת החשיכה. חזרתי למחבוא גם אני.

בלילה שאחרי זה נפרצה הדלת והגרמנים הוציאו את כולנו החוצה. בחצר עמדו כבר קבוצה גדולה של יהודים. כל אלה שעבדו בבתי מלאכה ומשפחותיהם שהסתתרו בכל מיני מסתורים בשטח הקופה בהסכמה שקטה של המנהל סמולינסקי, עמדו בכמה שורות ורעדו מפחד. פתאום דודתי תפסה אומץ ואמרה: אני לא יהודיה. אני גרמניה כמוכם. המפקד של הגרמנים שאל אם יש לה תעודות. והיא אמרה שכן. אז הוא אמר לה לצאת מהשורה ולהציג את התעודות לפניו. אני עמדתי דבוקה אליה כולי פחד. ברגע שהיא התכוונה לצאת צעקתי משום מה בגרמנית: אימ'לה! לאן את הולכת? ברור שלא התכוונתי אליה, כשצעקתי אימ'לה, אלא היתה זו צעקה של ילדה במצוקה נוראית. אבל הגרמני פירש את זה אחרת. הוא שאל את הדודה אם אני בתה? והיא בקור רוח ענתה לו: כן, זו בתי. ואז הוא אמר גם לי לצאת, הוא הסתכל בתעודות של הדודה ושלח אותנו עם אחד השוטרים לתחנת המשטרה. השוטר לא שמר עלינו במיוחד. יכולנו כבר לברוח. הוא לא הלך אחרינו אלא על ידינו וזה איפשר לדודתי, שבצורה בלתי מוסברת חשבה בצלילות דעת על כל דבר, להפטר בדרך מהתעודות שלי וגם כמה תמונות שלי עם הורי האמיתיים.

במשטרה השוטר הציג את הנושא כברור, שדודתי היא לא יהודיה, אלי בכלל לא שמו לב. הם יעצו לנו לנסוע לאיזה שהוא מקום לכמה ימים עד שהאקציה תגמר. אבל לא לדרוהובץ. כי גם שמה נמשכת אקציה, ואחר כך לחפש מגורים מחוץ לאזור היהודי. בסוף השוטר ליווה אותנו לתחנת רכבת. זו היתה שעת עוצר והוא השאיר אותנו לבד. עשינו רגע חושבים. היינו צריכים להגיע לעיר סמבור כי שם היתה גרה גב' סמולינסקי אישתו של מנהל קופת חולים.

דודתי רצתה דרכה ליצור קשר עם בעלה, בכדי שינסה להוציא את הדוד. אך הרכבת לסמבור היתה אמורה לצאת רק כעבור כמה שעות ואנחנו לא יכולנו להישאר ר בתחנת בעיר שדודה כמיילדת היתה דמות מוכרת. מוכרת כאשתו של יהודי - ולכן יהודיה לכל דבר. נוסף לזה, התנהגות מסויימת של קבוצה גרמנים אחת לא הבטיחה שקבוצה אחרת תתנהג באותה הצורה. תוך שעה היתה יציאת רכבת לעיר סטרי, אז קנינו כרטיסים לשמה.

השעה שנותרה לנו עד לצאתה של הרכבת, ניצלנו לשינוי שמי. שמי המקורי היה קלרה. שם כמעט לא מוכר בין הפולנים. כל הקלרות היו יהודיות. השינוי לא היה קשה (גם בגלל זה שלא אהבתי את שמי במיוחד) קלרה - קלרסה - רסיה - רישרדה. באותה השעה הפכתי מקלרה טילמן לבת דודה שלה רישרדה הלמן-ליטמן.

הגענו לסטרי לפנות בוקר. נכנסנו לשירותים וסידרנו את עצמנו קצת. הסתובבנו בחדרי המתנה של תחנת הרכבת עד שעה שמונה בבוקר בערך והרכבת לסמבור היתה אמורה לצאת אחרי צהריים ולא ידענו מה לעשות בזמן הזה. בשמונה יצאנו העירה. הסתובבנו עד שלא יכולנו יותר ואז הדודה, שבעצם הייתי צריכה לקרוא לה כבר אמא, החליטה. נכנסנו למסעדה שהכניסה מותרת לגרמנים בלבד. הדודה הזמינה מאכלים שדרשו הכנה (זאת אומרת, זמן). אכלנו ארוחת מלאכים שמתחילת המלחמה יכולנו רק לחלום עליה. לחם לבן, ביצים, שֶפֶק, אני שתיתי שוקו והדודה קפה טוב.

במסעדה היה הכל, כאילו אין מלחמה בעולם, דברים שגם הפולנים לא יכלו להשיג. אחרי הארוחה הדודה ביקשה נייר מכתבים וכתבה מכתב "כלום" ארוך המיועד "לאף אחד" במטרה אחת ויחידה - לנוח ולהרוויח זמן, אבל שאיפשר לה לשבת לנצח-לא לעורר תשומת לב. שילמנו פרוטות ויצאנו. דודתי נזכרה באיזה מילדת יהודיה שהיתה גרה בסטרי והתחלנו לחפש רובע יהודי בלי לשאול אף אחד. בסוף פגשנו איזה אישה שהיתה נראית יהודיה ודודה שאלה על המיילדת. האישה הסתכלה עלינו בתמיהה ואמרה: עכשיו

בזמן האקציה את מחפשת יהודיה? הדודה לא איבדה את ראשה, היא אמרה: שמעתי שהיא טובה מאד. אולי את יכולה להמליץ לי על מיילדת טובה אחרת? האישה מסרה לה איזה כתובת והיא רשמה בקפדנות והודתה לה על השרות והסתלקנו כמה שיותר מהר מהמקום.

חזרנו לתחנת הרכבת. תחילה נכנסנו למזנון המיועד לגרמנים בלבד. בכל התחנה היה דוחק נוראי. גם במזנון זה לא היה מקום לשבת. היו שם גם אזרחים, אבל רובם היו חיילים. קנינו איזה שהוא שתיה ושתינו בעמידה. פתאום ראיתי איש גסטפו מתקרב אלינו. לא הספקתי להגיב ורק החוורתי מאד, כשהוא נגע בכתף של הדודה (היא עמדה עם הגב אליו) היא נבהלה אבל הוא אמר: הבאתי לך כסא, הילדה כנראה עייפה מאד, היא לבנה לגמרי.

אחרי זמן, הבחנו בשתי נשים מתלחשות לפי מבטיהם הבנו שדיברנו עלינו. הבנו שהזמן להסתלק. ועברנו לחדר המתנה של בני תמותה רגילים. הדוחק היה עוד יותר גדול. אחרי זמן מה התפנו שתי מקומות על ספסל שעל יד חלון. הזמן כאילו שלא זז והמתנה התמשכה לאין סוף. כשעתיים לפי יציאת הרכבת ניגש אלינו שוטר אוקראיני וביקש תעודות. הדודה הציגה לו אותם. הוא עשה רושם שלא מבין כלום והלך. נשמנו לרווחה, אך מוקדם מדי.

אחרי כמה דקות התקרב אלינו איש גסטפו עם כלב זאב גדול. הוא ביקש שוב תעודות, אבל אלה לא סיפקו אותו. הוא התחיל לחקור את דודתי איפה ועבור איזה מחיר קנתה אותם. הוא גם טען שהדודה דומה ליהודיה וזה היה גם נכון, כי מהאבא ההונגרי שלה ירשה שיער שחור ואך ארוך. כל הזמן הזה אני ניסיתי להרגיע את עצמי וכעזר לכך היה הכלב. אצלנו בבית היו תמיד כלבים גדולים. אני גדלתי איתם ולא פחדתי מהם. התחלתי אז לדבר אל הכלב ולשחק איתו. אחרי כמה זמן איש הגסטפו שם לב אלי ופנה אלי ושאל אם זו אמא שלי? אמרתי לו שכן. אז הוא אמר את באמת לא נראית כמו יהודיה. ואני עניתי בחוצפה למה שאני אראה, אני לא יהודיה וגם אמי לא. וכל זה בגרמנית שוטפת. כאילו שלעולם לה השתמשתי בשפה אחרת. הוא הסכל רגע ואמר: לא, אתן לא יהודיות. עם יהודיה הכלב לא היה משחק, הוא היה טורף אותה. הוא ביקש סליחה ועזב.

השכנים לספסל פנו אלינו בשאלות ואחת אמרה: תסתכלו בחלון! הסתכלנו וראינו איך שוטרים עם כלבים, בצעקות ומכות, מובילים שיירות יהודים לקרונות ורק אז הגיע למודעות שלי כמה קרובות היינו להיות איתם ביחד.

לסמבור הגענו ללא בעיות נוספות. גב' סמולינסקי לא היתה בבית ורק כתבנו לה מכתב בו ביקשנו שתתקשר לבעלה ושהוא יטפל בשחרור של דודי, בלי להתחשב בהוצאות. איך שהוא מצאנו את הגטו שהיה כאן כבר סגור. אך מכר של דודתי היה רופא והתגורר בבית הגובל עם הגטו שיוכל לטפל גם בלא יהודים, ושם מצאנו מקלט עד גמר האקציה ששררה גם בסמבור.

אחרי האקציה הלכנו שוב לגב' סמולינסקי. היא דאגה לנו מאד, לפי דבריה, ושמענו ממנה שבעלה הצליח להוציא את דודי והוא ממתין לנו בבית, אילו יכולנו לחזור ברכבת הראשונה. בבית, סיפר לנו דוד איזיו, שבתחנת רכבת במחסנים, שהיו מקום ריכוז של היהודים שנתפסו באקציה זו, נפגש עם דוד לאון. היו שמה גם גרושתו סבינה ובנו הקטן אולק והוא ראה איך שלושתם הוכנסו לקרון.

חזרנו הביתה והתחלנו לחפש דירה מחוץ לרובע היהודי. יום אחד פנה אל הדודים יהודי בשם וילץ. הוא הציע לשכור דירה של גיסו, שהיה בעל חנות ספרים גדולה בעיר. הוא סיפר שבדירה נמצא מסתור שהוכן היטב והתנאי היה שהוא ומישפחתו וגם משפחותיהם של אחים של אשתו יוכלו להסתתר שם, הדירה היתה במקום טוב מול הרובע. היא היתה בבעלות של משפחת דומברובסקי המוכרת לנו מזמן ולא היתה שום בעיה להשיג אותה.

היה זה בית קרקע מורכב מארבע דירות של שנים ושלושה חדרים עם שירותי ם בחצר בקבוצות של שתיים. ברור שהשירותים היו ללא מים זורמים, אלא בורות מכוסים במבנה של עץ, שהיו מרוקנים אותם כשהתמלאו. לכל דירה היתה שייכת גינה של כ- 150 – 200 מטר. התיאור המפורט של הדברים אלה יתברר בהמשך. ועוד דבר חשוב. מים זורמים לא היו בבית. הצינור המוביל מים עבר לאורך הרחוב ונקודת שאיבה היתה במרחק 200 מטר.

כפי שסיפרתי, בבית היה מסתור מתחת למטבח היה מרתף שהכניסה אליו היתה דרך דלת ברצפה. המרתף היה מלא עם ארגזים ריקים. שתכנם כנראה ספרים שהוצאו, שאף אחד לא טרח לפנות אותם. כפי שהתברר אחר כך למזלנו, כמעט מול המדרגות שוחררו בקיר כמה לבנים ומתחת החדר, בין יסודות של הבית, נחפר מרתף נוסף ושמה השתלשלנו פנימה דרך הפתח הצר שסגרנו מיד אחריו. על האדמה הערומה פיזרנו שמיכות, ששימשו לישיבה ושינה לפי הצורך והתכסנו בשמיכות אחרות. ביום היינו מדליקים נר, אבל ברדת החשיכה היינו מכבים אותו מיד ומפחד ששמץ של אור עלול לנצנץ החוצה או למרתף של אחד השכנים. אחרי איזה וילון מאולתר עמד כלי ששירת אותנו כשירותים.

פעמיים ביום, מוקדם בבוקר ובערב, הדודה (קראתי לה כבר אמא) היתה מביאה אוכל ומים ומוציאה את הכלי עם הצרכים. האוכל היה משובב ביותר. בתחילה כתוספת לתירס היה קצת חלב או חמאה, אבל כשאזלו האמצעים, אכלנו תירס, תפוחי אדמה, שעועית ולקינוח פרוסת לקח דמוי האדמה שעליה שכבנו. ישבנו במסתור שלוש עשרה שעות, כולנו היינו כמשפחה אחת, אחים, גיסים, וילדיהם. משפחת וילץ, זנג ועוד משפחה ששמם אינני זוכרת, ורק אני הייתי גוף זר בכל החבורה.

כולם גם היו מבוגרים ואני הייתי ילדה. ההיגיון יאמר שבגלל זה היו צריכים לדאוג לי יותר, אך המציאות היתה שונה. לא פעם אחת סחבו לי את פרוסת הלחם ואיימו עלי לא לספר לאמא. אני זוכרת כמה זמן ישבתי בתוך בור. יום אחד התעוררתי עם כאב גב נורא. שכבתי על האדמה הגלויה. בלילה הוציאו מתחתי את השמיכות. זה לא יכלו להסתיר. וכשאמא ראתה אותי בוכה החליטה מיד: את יוצאת.

יצאתי מהבור. ביום הסתתרתי במיטה מתחת לשמיכות. בינתיים אמא הכינה את השטח וסיפרה לכל השכנים שהיא מביאה את ביתה הביתה. אחרי זמן מה שנראיתי כבר דומה לבני אדם נורמאלי ם, אמא הודיע שהגעתי. כולם ברכו אותי ואחת השכנות הביאה לי אפילו מתנה – כמה קוביות סוכר. השתדלתי לא להסתובב יותר מידי אבל בכל זאת לא היית סגורה הרמטית בבית. סיבה נוספת לכך, היתה העובדה שלאמא ולי היה זוג נעלים אחד ושמלה היחידה שהיתה לי תפרתי לעצמי מוילון.

כמה שיכולתי, השתדלתי לעזור לאמא וזה היה הרבה בלהתחשב במצב. אמא היתה צריכה לספק אוכל ל- 14 איש. האם יש לכם מושג מה זה לקנות מצרכים, הבסיסיים ביותר, בלי לעורר תשומת לב, כשבבית נמצאים בן אדם אחד וילדה והמצרכים מיועדים ל- 14 איש? היינו צריכות לעבור אין ספור חנויות ושווקים במרחקים גדולים שאחד מהשני, ולקנות כמויות קטנות של מזון בכל אחד. כמה דליי מים היינו צריכים לסחוב מנקודת שאיבה? ולבשל בסירים גדולים ל- 14 איש כשאנחנו אחד וחצי, ולבית נכנסים שכנים והמטופלות של אמא, והכניסה לדירה היא דרך המטבח?

לאחר מכן באה הבעיה של השירותים. בתחילה רוקנו את הכלי בשירותי ם שלנו, שובל הבור התמלא מהר מדי יחסית למספר הצרכנים הרשמיים. השכנים התחילו לדבר ואז גילינו את הגינה. בלילות היינו חופרים בורות, שופכים תוכן הכלי ומכסים באדמה. בפיתרון היה טוב רק חלקית. בזמנו אלה, כל אחד שברשותו היתה חלקת אדמה אפילו

קטנה ביותר, גידל בה ירקות. היינו צריכים לפתח אסטרטגיה שלמה, איפה ואיך לחפור הבורות ולא לפגוע בסוגי הירקות, שהיו הכרחיים לנו גם לקיום. כולם התפעלו שהירקות שלנו היו הכי יפים בסביבה ולא הבינו מה הסוד של ההצלחה. יותר קשה היה בחורף. לחפור בחושך אדמה קפואה – קשה כמו אבן, ואחר כך לכסות המקום בשלג בצורה שלא תהיה אפשרית להבחין במקום החפור.

נוסף לכל הצרות האלה, הדיירים התחילו לעשות בעיות. מזמן לא היו לחם יום אמצעי קיום. כל חפץ שהיה אפשר למכור נמכר. אמא עבדה אבל גם הגויים לא מיהרו בזמן קשה כזה להביא ילדים לעולם. כל גרוש שהרוויחה נהפך למזון עבור כולם, אבל זה לא היה הרבה. וזה לא מצא חן בעיניהם. גם התנאים לא תרמו למצבי הרוח אבל בינתיים פעל עוד ההיגיון.

בתקופה ההיא ביקרנו פעם בערב אצל הדוד ברובע. והוא ביקש ממני להישאר ללילה ולנקות כדת את הבית. הייתי עושה את זה מידי פעם אבל באותו הערב היתה לי איזה שהיא הרגשה מוזרה וביקשתי לעשות את זה למחרת בבוקר. למחרת כשעמדתי כבר לצאת מהבית, אמא שמה לב שאישה זקנה הגרה בבית הסמוך לרחוב (הבית שלנו היה בחצר) מציצה מעבר לפינת הבית שלה, עושה סימני צלב ובוכה. היא יצאה לראות מה הסיבה לכך ואני המתנתי לה בבית. היא חזרה במהרה. ברובע התחילה אקציה חדשה ואני שוב ניצלתי דרך נס.

האקציה ההיא היה סוף של הרובע. כבר מקודם פינו הגרמנים את הרובע השני שהיה באזור שנקרא "פוטוק" והעבירו שארית תושביה לרובע שממולנו באזור "וולנקה", עתה כל אלה שנישאר עדיין בחיים רוכזו במחנה בפרבר העיר – מרז'ניצה. המחנה היה סגור, התנועה היתה רק לעבודה ובחזרה. כולם חשבו שהגרמנים יסתפקו בזה והכמה מאוד יהודים שנשארו, כולם עובדים חיוניים, יישארו בחיים. שלושה צעירים יצאו מהמחבוא והלכו למחנה לתנאים "טובים יותר".

לילה אחד הגיעה אלינו אישה יהודיה, עם צירי לידה. היא לא היתה הראשונה. כבר לפניו היו כמה שבאו וילדו אצלנו. אמא היתה מיילדת אותם, יוצאת מהחדר ומשאירה את היולדת עם תינוקה, בפעמים הראשונות היתה בוכה, לאחר מכן לא הספיקו לה הדמעות. התינוק לא היה בוכה אף פעם. אחרי כמה שעות היתה יוצאת מהבית אישה שבורה עם סל או חבילה עטופה באיזה שהוא סמרטוטים. בדרך כלל הנשים היו מגיעות מאוחר בלילה, אחרי שהאנשים במחבוא קיבלו את ארוחתם. האישה הזו הגיעה מוקדם ולא היתה אפשרות לספק את האוכל. לפנות בוקר, כשהאישה עזבה ואנחנו נשכבנו לישון לכמה שעות, הופיע פתאום על יד המיטה - אדון זנג שיצא מהמחבוא. הוא צרח ודרש אוכל. לא היה שום דבר מבושל. איך שהוא הצלחנו להרגיע אותו עם חתיכה לחם קטנה שהיתה עוד בבית ולהחזיר אותו למחבוא. אבל מאותו הלילה התחיל הגהנום. האיש השתגע וכל לילה היה מעיר אותנו. כל פעם עם דרישות אחרות. כל פעם עם רעיונות חדשים – פרי דמיונו החולה.

השכנים התחילו לשאול מאיפה הצעקות והמצב נהיה מדי יום ליום יותר גרוע. לילה אחד, אישתו ובנו לקחו אותו ויצאו. אחרי כמה זמן חזרו בלעדיו. אני אז חשבתי שלקחו אותו למחנה. אחרי המלחמה אמא סיפרה לי שהוא נפטר ובזמן שאני ישנתי הוחזר ונקבר במחבוא. היא אמרה שלא ניתן היה להכניס אותו למחנה כי היה מגלה את המקום של המחבוא.

כל הזמן הזה דודי עבד. הוא ניהל נגריה בתשלובת "הנפטה". האמת היא שרוב העבודות בנגריה היו רהיטים שתיכננו ובוצעו לפי הזמנה של הבוס הגרמני. והוא היה שולח אותם לגרמניה – למשפחתו. בכדי לא להישאר עם איזה ארון או מיטה חצי גמורים סידר הבוס הגרמני לדודי איזה כוך על יד הנגריי. ה שלא יצטרך ללון במחנה. המחנה

בזמן זה הלך וקטן. הגרמנים היו מוציאים כל פעם קבוצות אנשים ומעבירים אותם למחנות ריכוז. הם אפילו שיחררו מהמחנה רופא זמן ד"ר קפלנר שמו, שיספר לאנשים איזה גן עדן שם וישכנע אותם להתנדב ליציאה למחנות. היו גם כאלה שהאמינו והתנדבו.

בינתיים הצבא האדום התקדם לעברנו, אך בשבילנו ההתקדמות היתה איטית מידי. כל יום שעבר לקח איתו קורבנות נוספים.

יום אחד ביקש הבוס הגרמני של דודי לגמור תוך 24 שעות את הרהוט שבתהליך עבודה. ולהתכונן לנסיעה. כאות תודה על עבודתו הטובה של דודי, הוא רצה לשלוח אותו עם הרהיטים בקרון סגור לגרמניה למשפחתו. באותו הלילה ירד דודי למחבוא.

הרוסים התקדמו כל פעם יותר אך הגרמנים לא הפסיקו את פעילותם הרצחנית. במחנה במהז'ניצה לא נשארו יותר יהודים ומי שנתפס נרצח במקום. ראינו כבר אור בקצה המנהרה כשבאה הוויה נוספת.

בבורסלב היתה גרה משפחה גרמנית עתיקה – משפחת מטיאס. היתה זו משפחה עשירה מאד. הם היו גרים במעין ארמון קטן העומד בתוך גן יפה, יום אחד פרצה שמועה שהם נאסרו על ידי הגסטפו כי מצאו אצלם מחבוא עם יהודים. היהודים הוצאו להורג ומשפחת מטיאס נשלחה למחנה ריכוז. לפי סיפורים, מה שהסגיר אותם היתה צריכה מוגברת במזון יקר. היהודים הסתתרו אצלם היו אנשים עשירים מאד ולא חשבו לרדת ברמת החיים. הם קנו שקים שלמים של קמח לבן, אורז ודברי מותרות אחרים, שרק העשירים ביותר יכלו להרשות לעצמם. הבן של משפחת מטיאס היה נשוי עם יהודיה, אבל את אשתו הוא לא החזיק אצל הוריו. בזמן שהוריו נעצרו הוא ביקר את אשתו. ולא היה בבית. בכדי לתפוס אותו, שמו הגרמנים מארב בתוך הבית. למטיאס הצעיר היתה בת דודה שיצאה עם אחד השוטרים הגרמנים, היא ידעה מתי הוא צריך לחזור ובאותו הלילה, החבר שלה סידר לעצמו שמירה במערב. מה היה בתוך הבית אינני יודעת, אבל הבחור ברח דרך החצר שלנו. השוטר רץ אחריו וירה כמה יריות באוויר בשביל לעשות רושם וכל זה ראתה אמא שעמדה בפתח הבית עם הכלי המפורסם. מאז, היה השוטר נכנס מידי פעם אלינו הביתה, לפעמים רק להגיד שלום ולפעמים בשביל להגיד: בימים הקרובים יהיה חם. תגידי לבעלך שיותר בריא לשבת בבית וזה היה רמז שמתקרבת אקציה חדשה.

יום אחד, כחודשיים לפני כניסת הצבא האדום לעירנו, בשעת הבוקר, הופיע אצלנו בבית איש גסטפו עם כמה שוטרים גרמנים. הוא אמר שנודע להם שמסתתרים אצלנו יהודים והוא בא לערוך חיפוש. אמא כמובן הכחישה. דיברנו בקול רועם שהאנשים במחבוא ישמעו. אני בדיוק הורדתי אוכל למסתור ולא הייתי בטוחה שהספיקו לסגור את הפתח. אחרי שהשוטרים חיפשו בתוך הבית הם ירדו למרתף. הלבבות שלנו עמדו דום. כפי שסיפרתי, הפתח למחבוא היה מול המדרגות והלבנים שכיסו את הפתח היו כבר משופשפות מרוב שימוש. אבל הגרמנים ראו את הארגזים שהיו במרתף ולא הסתכלו על הקירות.

הם התחילו להזיז את הארגזים הכבדים ולהרים אותם וברור שלא מצאו כלום. בזמן זה איש גסטפו אמר שאני יהודיה ושלח אותנו תחת שמירה של אחד השוטרים למשטרה. כשנכנסו ישב על יד הדלפק השוטר שלנו. הוא שאל את השוטר המלווה אם הם מצאו משהו? וכשזה הכחיש הוא צעק אליו מדוע הביא אותנו שהדבר על הבעל היהודי ידוע- וסודר ואנחנו, אמא ואני לא יהודיות ותוך כדי צעקות דחף אותנו החוצה.

בדלת אמר לנו בפולנית, כשעתיים לא לחזור הביתה. ממול המשטרה היתה כנסיה, נכנסנו לשמה "והתפללנו" הרבה זמן. שעון לא היה לנו, אבל כשהתחילו לבוא כמה זקנות לתפילת הצהריים יצאנו והמשכנו בדרך הביתה. במחצית הדרך פגשנו השוטרים

החוזרים מהחיפוש בידיים ריקות ואילו אפילו חיכו אלינו. אז הבנו למה השוטר אמר לנו לא לחזור מיד הביתה. הוא רצה לתת לנו אפשרות לברוח במקרה שמישהו ימצא. כשחזרנו הביתה כל השכנים קיבלו אותנו בשמחה. רק שכן מבית הסמוך, מְקָרִי שמו, שהיה בזמנו מפקד המשטרה האוקראינית, אמר לאמא: ידעתי שישחררו אותך, אבל חשבתי שיקחו את הילדה. היה לך מזל שלא היה כבר אף אחד. אז ידענו על בטוח מי היה המקור המידע של הגסטפו.

הרוסים היו כבר קרובים מאד. בתחילת חודש מאי פוצצו בתי הזיקוק "פולמין" בקירבת העיר. היו גם כמה הפצצות בלילות שלא פגעו בעיר, רק נפלו בשדות, אך הפחד מההפצצות היה אפס לגבי השמחה שהגהנום עומד להיגמר. ביוני 1944 שוחררנו.

בבורסלב, לפני המלחמה חיו כ- 45.000 תושבים, מזה כשליש פולנים, שלישי אוקראינים ושלישי יהודים. בעיר היו בארות נפט ומכרה דונג טבעי. ותעשייה פטרוכימית מפותחת. היו בעיר גם שלוש מנסרות גדולות, שהיערות המקיפים את העיר, סיפקו להם עצים לעיבוד.

בין ה- 15.000 היהודים היו בעלי תעשייה, סוחרים גדולים וקטנים, בעלי מלאכה מכל המגזרים ופועלי תעשייה מיקצועים ולא מיקצועים. היו עשירים מאד ועניים מאד.

מתוך 15.000 היהודים שהתגוררו בבורסלב וכמות לא קטנה מזו שגרו בעיירות וכפרים של הסביבה, נשארו אחרי המלחמה כ- 500 איש וזה כלל את אלה שהיו מוסתרים בחזרו ממחנות ריכוז ואלה שחזרו מברית המועצות. לאן חלקם הגיע מרצון וחלקם נלקחו בכח בשנות 1939 – 1941 .

זהו סיכום של שלוש שנים מחיי שאסור לשכוח אותם לדורות.

בזמן השחרור הייתי בת ארבע עשרה, והייתי נראית כבת אחת עשרה. מה שעבר עלי זה אפס לגבי מה שעבר על אלה שהיו בגטאות של הערים הגדולות ובמחנות ריכוז. ובכל זאת היו אלה שלוש שנים שהרגשתי כבעל חיים הבורח מפני הציידים, בסביבה עוינת ובחוסר אונים מוחלט. [a]

a. זיכרונותיה של רישארדה ביינר, ארכיון "יד ושם", חטיבה 0.33 תיק 2516.